

ինքնէնեանի աւեսդածին նման բան մ'ալ կը յիշուի աւելի նորերէն (տես Զէմթունի Անցեանին և Ներկայէն, Մասն Ա. Վ. Վահնան 1900, էջ 15): Հու կը յիշուի մագաղաթեց ձեռագիր աւետարան մը՝ “յօւնական գրով ու հին հայերէնով գրած, որ սեպական պատութիւնն էր Զէմթունի Ա. Լուսասորիչ Եկեղեցեցոյ քահանաներէն 8. Ենովք Դաւիթ-Նըրէնեանի: Սկիզբէն թէեւ պատու պարզապէս Աւետարան Կըսուի, բայց յետոյ կը պարզուի թէ ձեռագիրը “Մանկութեան աւետարան կը կուռէր”, որ գրուած էր Աքիմստոփ 250 թուականին, ւեղինակը ձեռագրին ետեւէն կը հանեանմանութիւն մը՝ ուր կը պատուի Զէմթունցոց քրիստոնէութիւն ընդունելու մասն Քիրիլոսի 75 թուին Մանկութեան աւետարանները առհասարակ անվաներական բաներ են եւ յետոյ ժամանակի դորժ. ուստի 250 թիւը կեղծէք կը համարիմ: Յայսին չէ թէ Զէմթունցոց քրիստոնէութիւն ընդունելու սուս պատմութիւնն ալ յօւնարէն գրերով գրուած էր. եթէ այս, այս ժամանակ կեղծէքը բաղրամին կը հաստատուի: Ցաւալիք է որ “այս անգին Յունիսիւն Գոյ Ասսիք Հուշաբար աւետարանն եւ ուրիշ կորուսութիւն միաւրես 1884ին մէջ հրդէին: Ասպիզ զրկուած ենք կարողանալ զրահանապէս հաստատելու որ յիշեալ աւետարանն ալ, եթէ իրօք յունարէն գրիրով հայերէն էր, յետի ժամանակի գրութիւն մ'էր:

Այս բոլորն եղակացութիւնն այն է թէ մինչեւ Ա. Մեսրոպ Ենթագրել հայալեղու գրականութիւնն մը յշն, պարսկի կամ ասորի ասերով՝ անհինն է. եւ թէ այս շրջանին հայերը ունեին ոչ թէ հայերէն, այլ յօւնարէն, պարսկերէն եւ ասորերէն լեզուներով գրականութիւն:

Հ. Ս. ՄԱՌՈՒՆԻ

Ա Յ Ե Փ Ե Ն Ո Ւ Ը Ր Ե Ր Ե Ր Ո Ւ Ը Ր Ե Ր Ե Ր

(Հայունաւութեան)

1. Գիրք պատուիթեանց Յովիսպոսի Երբայիցոյ յաղագ պատերազմի Հրէից ընդ Հովովմայիցոյ եւ աւերելից Նրուսաղէմի:

Թիշատ. “Ես Ստեփանոսն Լիհացի, յետին ի մանկանց եկեղեցեցոյ... բազում անգամ յառաջագոյն հարկեալ ի հրամանէ երիցս երանեալ Ետառն Փիլիպոսի կաթողիկոսի եւ ապա-

արաշեալ ի Թախանձանաց եղբարձն, որք կային ի հրահանգու գերերատաց իմաստոյ ի սուրբ Աթոռու Էջմիածնին, ի Թաւարերութեան տուամբն Հայոց Ռաձի (= 1600) զայս պատութիւն Եղիշեպոսի թարգմանեցի ի լատինացւոց բարատոյ ի Հայոց լեզուի, Հրատ. Էջմիածնի 1787, Յիշասակարան սես էջ 488—89: Եեռադրի չեմ պատահած: Հ. Ալիշան, Սիստական, էջ 329 եւ 331, հրատարակած է նմանատպութեամբ Յովիսպան դպրի մէկ յիշասակարանը 1662ին ընդօրինակուած Յովիսպուի մը (տես իմ Յովիսպան Անաղաց գրութիւն, էջ 55: Հմա. Առ. Դաւ. 408: Դաւդեան, 92, ԱՐՏ, 452):

2. Հայելիք վարուց որ կրչի Փրանկաց Հարանց վարք: — Յիշատ. “Թարգմանեալ եղւ ի լատին բարբառոյ ի հայ բարբառ ձեռամբ Ստեփանոս վարդապետի Խլվացւոյ, որ է վերակացու եւ գանձապետ ի սուրբ Կաթուղին կոստոռն Էջմիածնի, Զեռ. Էջմիածնի, թ. 792 գրուած 1673թ, Հմա. ԱՐՏ, 355: Թարգմանութեան տարին անհանօթ է: Նկատելով որ Էջմիածնի ձեռագիրներէն մին թ. 793 գրուած է 1660թ, Գ. Տէր-Մկրտչեան Հետ Կընդունիք Թարգմանութեան տարին՝ Թուականը, երբ աւարտած է Ստեփանոս իւր անդրանիկ թարգմանութիւնն Յովիսպոսի գրուց: Թարգմանութիւնը կատարուած է կըսու հոս “Կ լատին, բարբառոյ, մինչ մեր Մատանագարանի թ. 290 եւ Գեորգ. Յու. թ. 567 ձեռագիրներու՝ Դիռն. Արիսպագացւոյ Յիշասակարանին մէջ Ստեփանոս կը գրէ թէ Թարգմանած է կնիքը “Կ լիսաց սարբառոյ”, Որին է ուղիղը: Տէր-Մկրտչեան կը միտ լիչհերէնէ ընդունիք: Բայց ըստ մեր ասացին է ուղիղը՝ բնագիրը լատիներէն եղան է: Խնչուս քիչ յետոյ պարի տեսնեկը, Դիմեսիոտի Յիշասակարանը իսանացառած է երկորդէ մը: ուրիշ ձեռագիրներ (մեր թ. 255 եւ թ. 688) պայմանի ակնարկութիւն չունեն: Լատիներէն բնագրի կողմն է նաև Առ. Դաւրիդ. էջ 408:

Բազմաթիւ ձեռագիրներ ծանօթ են գրուածքն, որուն պատճառ է անշուշտ այն որ Հայք “յօյժ համեզ եւ ախորժ”, գտան զ“բանք այս գրայս, (Դաւրիծ.): Տէր-Մկրտչեան միայն Էջմիածնի Մատենագարանի մէջ 7 ձեռագիր տեսն է, որոնց մասին երկար տեղեկութիւններ տուած է ԱՐՄԱՑԻ մէջ (1899, էջ 354—357 եւ 1900, էջ 28—32, 134—140): Տ. Մ. Երկու խումբ կը զանազանէ, ձեռագիրներն Ա-ի

բնին բնագիրն լիտակատար, մինչ միւս ջուկ օրինակները տեղիս տեղիս կրծատած են եւ փոփոխած նոր յաւելուածներով, և ամակատար բնագիրն արժանացած է նաեւ ապագրութեան 1702թ (անդը անյայտ) այսպիսի խորագրոյ տակ, “Գիրք Հայելի վարուց, որ ասի Հայրանց վարքը::, Ենոպագիր օրինակ մ'ալ ունիք մեր Սատենագարանին մէջ, թ. 578, թշ. 80-ր 204ր:

3. Թարգմանութիւն գրոցն Դի՛ռնեսի Արիսպազապացոյ: — Եհշատ, “Ասան զի Թարգմանութիւնն Ս. Ստեփանոսի Սիւնեաց եպիկոպոսի էր գուռարիմաց. եւ բնաբանն է բազում տեղիս փոփոխալ. եւ Մեծնութիւնն առ ի սրբոյն Մաքրմանէ արարեալ՝ կիսակատար Թարգմանեալ... վասն որոյ ես Ստեփանոսի հովացի յետին ի բանափրացն, ի մընդույն եղարց ուսունասիրաց ի դուռն Ս. Աթոռուց եղիտածնի, Համարձակեցաց մրւանդամ թարգմանել ի լատինացոց բարզառոյ ի Հայոց լեզու, թէ զննաւարանն եւ նէ զՈՒԿՆութիւնն լիակատար. եւ գիրաքանչեր գլուխն ի գլխաւոր մասուն... եւ ապա զի՞ցի իրաքանչեր մասին՝ բնաբանին մեկնութիւնն շարազրկից: եւ արտասոյ մեկնութեանն զըր արարեալ էր Ս. Մաքրմանի Ծունաց վարդապետին այլուստ եւս բազում բանն մեկնողականն առ ի բացայալութիւնն նկարագրին դրոշմանցի:... ի վերջ զՊատմութիւն զմանէ դիցուք”:

“Ես Ստեփանոս Իովացի յետին ի բանասիրաց... փոյշ յանձնին կալչ վերստին թարգմանել ի լատինացոց բարբառոյ ի մերս լեզու... Թարգմանութիւն գրոց եղեւ ի թուաբերութեան առումին Հայոց Ո՛՛ժմ. (= 1662) ի հայրապետութեան ցեան Յակոբյան պրազան կաթողիկոսի ամենայն Հայոց”:

Հասա օրինակներ կը գտնուին ասկէ հայ Մատենագարաններու մէջ. մեր հաւաքման մէջ ունինք երեք օրինակ թ. 255, 290, 688, Հմն. եւ ԱՐՐՏ, 1899, էջ 452:

Ակրչին Յիշատակարանը ինչ ինչ յաւելուածներով է մեր թ. 290ի (Հմն. 8ուցակ, էջ 716) եւ գեորգ. Ցուց. թ. 567ի մէջ այսպէս ունի նաեւ Զարբանելանի օրինակը՝ Մատենագարան, էջ 393—94. ուր կը լիշաւակուին Ստեփանոսի պյատայլ Թարգմանութիւնները, Առաքել [Դարձիժեցոյ] առունն եւն, յաւելուածներ, որոնք չկան թ. 290ի եւ 688ի մէջ: Այս ըզլաւը մեզի կասկածելի կը ցուցընէ

յիշաւը յաւելուածներուն հարազատութիւնը: Եւ յիրաւի ի նշանու կընար յիշուիլ հով Առաքելի անանը եւ պատճառքութիւնը, որ աւարտած է Թարգմանութիւննեւ տարի մ'եաբը, որ յիշատակութիւն կ'ըլլայ նաեւ Ստեփանոսի այս Թարգմանութեան: Այս երեւոյթը կասկածելի կ'ընէ մեզի անոր հարազատութիւնը, որ այլուստ ալ արդէն նշարելի է:

4. Ի դրոց Պատմառաց Արիստոտէլի. կամ ումանց թուի Պրոլիք: — Եհշատ. “Դուքնաքեայ բանն Թարգմանեցու ի լատինացուց բարբառոյ ի Հայոց լեզու եւ ի բարբառ, ի ձեռն ուրումն կ'հացի Ստեփանոս կրօնաւորի, որ զիգնունին եւս կըկն թարգմանեաց, ի փառ քրիստոսի Աստվածայ մերց: Ամէն: Առարկութեանց Պրոլիք եւ զիշրոնի նոսրեցաւ մատամբ Ստեփանոսի կ'հացւոյ:”

Այսպէս մեր Մատենագարանի թ. 649ի համաձայն, որ ինչպէս կ'երեւայ նյոյ իսկ Ստեփանոսի ինքնագրութիւնն է: Թարգմանութեան թուական չէ նշանակուած. թուական չունին նաեւ գեորգ. Ցուց. թ. 536, Պաւորիդի. 7 (Ըմանեան՝ Ցուցակ 2Եռադրոց Թարդի զի, Ավեննա, 1910, էջ 50ա) եւ 1750ի ապագրութիւնը (Կ. Պոլիս, “Գրգուկ որ կոչի Պատմառաց, որ է ման ինչ ի գոյց Պատմառաց Արիստոտէլի կամ պայէս ումանց կարծեն Պրոկիփ համաստաբիրի. 80, էջը 78): Գ. ՏերՄկրտչեան (ԱՐՐՏ, 452) կը համարի Թարգմանուած 1660—1662ի մէջ: Այս տեղեկութեանց համաձայն ուղղելու է Հ. Զարբանեանի ստորագրութիւնը (Մատենագարան, էջ 322). “Ստեփանոս կ'հացի ի շրեթուասաններորդ գարու, Թարգմանած է “Պրոկիփ ապատիքարի Կոստանդնուպոլիսի, Պատմառաց գիրքը: Չամշէն (Գ. 620) կ'անուանէ զայս “Գիրք Համարնաբանութեան”.”

5. Գիրք ընազանցական Արիստոտէլի եւ լուժմունք նորին ի կ'հացի Ստեփանոս բանասիրէ:

Կարենեանցի ցուցակն բազմաթիւ ձեռագիրներ կը մատենանշէ կ'շիտածնի Մատենագարանի մէջ այլեւայլ Խորագիրներու ասկէ, որոց վասահի շնչք կընար Մեր տեւած Խորագիրն է ըստ Սեւանի ձեւագրին (յամէ 1757, Հմն. Արմատանց՝ Գեղարքունիք, 451: Դաշեան, էջ 92 կը յոշորջուի. “Ժ. ԶԱՐԻՍՏՈՆԵԼԻ Մետափիլիայն իւրով լուծմամբ:” Կորուածքս յօրինուած ըլլալու է 1662ին յառաջ, երբ գրուած է Կար. թ. 80 ձեռագիրը:

6. Բանք իմաստասիրականը եւ աստուածաբանականը համառօտարար իբր սահմանօրէն արտասրբալը եւ հաւաքեալը բայտ այրութենից՝ աշխատասիրութեամբ Հենացի Ստեփանոսի բանասիրի:

Եթու օրինակ կը գտնուի ի թարեզ (Հմն. Հր. Աշակեան Յուղակ հայ շեռագրաց թարեզի. էջ 90ա. եւ էջ 55ա, գրուած 1667—1672թ), դագեան, էջ 92 կը յիշտակուի “գ. զահմանաց ըստ այրութենիցն”, թարգմանութիւն կատարուած ըլլալու և զաղքան 1662, վասն զի այս թուականին գրուած է չէր. թ. 81 (Կար). Ձեռագիրը, ուր կայ նաև այս նսիէ տարբեր գրութիւն ըլլալու և “Աստուածաբանութիւն իմաստասիրաց”, գրուածին “Հոմերոս Նշանաւոր, ... սպանեառութեամբ, որ կը գտնուի մեր թ. 649ի մէջ, էջ 367—371, ըստ երեւութիւն Ստեփանոսէն ի գ. հաւաքուած”:

7. Համառօտ հաւաքումն յաղագս հոգութանականի (Թովմանի Ակրիփացւոյ):

6/շատ. “Ղան զի Թարգմանութիւն դրոց... էք յոց ապականեալ... եւ բոված դափն ու թարգմանեալ, այլ... Հասկաբաղ արաբեալ... եւ Ստեփանոս Էլովացի... զերատին լիբակւ... ի լատինացւոց բարբառոց ի Հայոց լիբուն փոխեցի... ի Ռժէի (= 1668) թուականին, ի Հայրապետութեան տեսան Յակոբյ, ընդ հովանես Էջմիածնի Համեմատէ թ. 88 Դագեան ձեռագրաց (սես. Քոփական Յուղակ, էջ 104—105). Օրինակ մ’ալ կը յիշուի թոր. Աշը. թ. 449. Իսկ գործեանն Յուղակը (էջ 51, թ. 858—866) ցցց կուտայ Էջմիածնի Մատենադարանի մէջ 9 օրինակ:

8. Համառօտ հաւաքումն յաղագս հրեշտակաց, որ Կարենեանի Յուղակի մէջ (էջ 51, թ. 867) կը կօչուի Հրեշտակադանութիւն: Դասեան 92, այս երկու գործեան կը յիշասակուին իրեւ մէկ գրութիւն “ԶՀոգեաց եւ զՀրեշտակացն Բռումայի Աբինացւոյն”:

9. Գիրը Յետուայ որդուոյ Սիրաբայ: Գրուածին թարգմանութիւն Կընծայեն իրեն Յիշտակագիրն՝ Դասեան, 92 եւ Չամեան գ. 620. Մեր Մատենադարանի թ. 319ի մէջ (սես Ցաշեան Յուղակ, էջ 762) թարգմանէ չի յիշուի: Զարբանական Պատմ. Հինկ. Ծն Դպր. թ. 3 էջ 296 կը գրէ. “Աշնակւ իր աշխատասիրութեան արդիւնքն է նաև Սիրաբայ գրոց նոր թարգմանութիւն մը նսկան վարդա-

պեան ինդրանազն, ու անոր ապագրած Առառածանը դրոց մէջ հրատարակուած”, Բահկանի Սատաւածաշունչը լցու տեսած է 1666ին. ուրեմն այս թուականէն յառաջ ըլլալու և թարգմանութիւնը:

10. Թուրաստան Աղօմից. որ եւ առ կենդանութեամբ հեղինակին լցու տեսած այս պիսի խորագրով. “Թուրաստան աղօմից, յուրամ պարունակին բանկը մաղթանաց եւ խոպ ընդ Սատուածոյ... թարգմանեցեալ ի լոթինաց լիզուէ ի հայկական բարբառ, աշխատասիրութեամբ ուրուած Ստեփանոսի վղբացպետի Լեհացւոյ... նու ապագրեցեալ ըստ Խնդրոյ Տուզուցի խօսյ Սահրանութիւն պրդի պարի գառապինն ընենեակ 1685. որ այսուհետեւ գեր երեք սպագրութիւն ալ տեսած է (Հմն. Կաղկեան Հայկական Նոր մատենագիր. Ա. էջ 353—54; Հմն. եւ Չամեան գ. 620. Դատեան, 92): Տպագրութեան Ժամանակ լեզուն զրաւուր խանգարում կրտ է:

11. Գիրը օրինաց Հազարացւոց կամ Խմայելացւոց որ կոչ Նորան, այսինքն՝ հաւաքումն պատուիլանաց: Թարգմանեցաւ ի Լատինացւոց բարբառոյ ի լիզու Հայոց աշխատասիրութեամբ իմաստուամբ Ստեփանուն Լեհացւոյ:

Մեր Մատենադարանին մէջ երկու օրինակ ունինք ասիք մին թ. 576, օրինակուած Հ. Ա. Մատենանէ՝ 1843ին ի Ըստոց գրուած ձեռագրէ մը, եւ երկրորդն՝ թ. 275, թերի: Ձեռագրի մը կը յիշուի նաև Էջմիածնի Կարենան՝ Յուղակ, թ. 1751: Հմն. եւ դաշտան, 92:

12. Դատեանի ձեռագրին Յիշտակաց դրը կը յիշտակուի նաև. “Ճ. զարդին Ընդդմութիւն, պայման Հերուում Նորանի, որ անձանօթ է մեզի:

13. Կարենեան՝ Յուղակ, թ. 1609 կը յիշէ յանուն “Մատենանո վրդ. Կամենացւոյ, գրուածք մ’ալ՝ “Պատման Ծուազատինն, Բռվածքակութեան եւ այլ հանգամանաց մասին առղեկութիւն կը պակս այլաւս, թերեւս ըլլաց նաև Ստեփ. Վ. Թոշքայի:

* * *

Խնդրու վերագրոն ախսարկեցիք արդեն, Ստեփանոսի գրուածոց լիակատար ցանկն սպասելու է միայն Էջմիածնէն, ուր նշոյ իսկ Կարենանի ինչըն ու կրակ ցուցակի համաձայն շատ

բան կայ իրմէ, զրոնք որոշելը դժուռա է. զ. օր. ինչ զրուածք է եւ որչափը Ստովանսի հջմածնի թ. 126 ձեռագիրը (Ղար. էջ 8). «Ստովանո» Վ. Խովացոյ Աստուածաբանութիւն ութածալ Խորագիրը պարունակին ի սմին նախ Թարգմանութիւն Առարկութեանն Արիստուածելի. բ. Բանք Դուշըիլն Թագաւորին. գ. Խոսք փիլլասոփայից յղ. սկզբան աշխարհի. դ. Բան յղ. Բնութեան Հրեշտակացաւ»:

Մենք պատասխանել էնելք կրնար. և վերջոյ պառը իմ մատգրը ընել որ Խանոսէնքներէն ունեն կը շփաթեն Ստովանո Վ. Լիհացոյ գրութիւններն եւ անոնց իր համանան եւ համաշխարհ Ստովանո Վ. Ուշքան Կամնցու՛՛ († 1739) հետ, որ ունի բաց ի մանր գրուածքներէն երկու ընդարձակ Բառազգբեր Հայերէնէ Լատիններէն եւ Լատիններէնէ Հայերէն, դարձեալ Ժամանակազրութիւն մը. Փիլլասոփայութիւն, Բարոյական Աստուածաբանութիւն ենան ցես պա գրուածոց եւ հեղինակի մասին մանրամանութիւններ Տաշեան Յուցակ, էջ 22—24, 679—83, 947. Հման. եւ ՔԶՄ. 1852, էջ 86—95 եւ 1885, էջ 247:

Հ. Ն. Ակոնսն

ՍԵՐԵԲՐՈՅԻ ՀԱՅԱՀԱՅՐ ԲԵ ՀԱԴՅՈՒՆԱԾ ՀԱՊՊԱՎԱՑՈՒՄ ԲՈՒԺԲՈՒՑՈՒՑ ՄԻ ԲԵՇԳՐՈՅՈՒՄ ՀԵՇՄԵՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հայպողիատի ընծայուած Հայերէն հատակոտուններ մէջ՝ ընդարձագոյն անզ կը դրանէ Պազարու Ցարութեան ճառը. «Երանելոյ Հիպոդրուտի Խորդոցոյ» հարուստ է նույնուուր է Յարութիւն Ղ-լուրու³, զոր Պարիսի ազգային մատենագրանի թիւ 120 Զեռագրի վրոյեն³ լատին թարգ մանութեամբ Հրատարակեց Մարտան, պիտի Անալետներու չորրորդ հատորին մէջ⁴:

¹ Ցես Զար Հանաւեան Հայուան Բարդանաւին անհանուն, էջ 553—557. ԱՄԵՐԻԿ. 1896, էջ 60—61. ԱՄ. 1896, էջ 271.

² Զար Հանաւեան, անդ.

³ Macler, Catalogue des manuscrits arméniens et géorgiens de la bibliothèque nationale, Paris, 1908, էջ 62.

⁴ Pitra, Analeota sacra spicilegio solesmensi parata, tom. IV, Parisiis, 1888, p. 64—67. Զար Հանաւեան պիտին անհանագրանի թիւ 1 Զեռագրին է Յարութիւն Ղ-լուրու մատենագրուած պատարին հաւ իւնիսացաւ, 8ուշ շաբաթ, էջ 1106:

Պարիսիսն այս ձեռագիրը ընդ արձակաւ գոյն ընագիր մը կը ներկայացնէ հանդէս կը Անեակոյ շան ծայրագրալ օրինակին, որ նշյալէն Հիւպոդրուտի անուան ներցիւ լաս տեսած և Անալետներու երկրորդ հատորին մէջ¹: Այս համառա օրինակին բուն բնագիրը ձեռագիրիներու մէջ ընեայուած է Ասկերեանի եւ պառաւած՝ վերջոյս անհարազատ գործոց մէջ²:

Արութիւն մը կը կարծենք Հրատարակ հանել եթէ հաստատեկ թէ և Յորումնան դաշտուու այս մատուր ոչ Հիւպոդրուտի կը վերաբերի եւ ոչ Ասկերեանի, ինչպէս ցայժմ աստրակուտանի կը կարծենի³, այլ Սերեբրանոսի Գարա, զացոյ, որուն «Զորէն լուսոյ լասուուրին նուռագունի», Տառէն մասնական արտազրութիւն մըն է պարզապէն՝ Պարիսի բնագիր հասուուածը: «Զորդին լուսոյ, ճառը սերանելոյն Սերեբրիանոսի նման Եպիսկոպոսի ասցինաւ, վերնագրով ասցինաւ, վերնագրով կը կազմէ Սերեբրիանու ընեւաթիկան Հրատարակութեան երկրորդ ճառը⁴, որուն ինչպէս վարդապէտութիւնը նյոյնպէս ճարատսանութիւնը գրաւած է ի հնաց մեր հայ վարդապէտները: Եպիսկան իմաստասէր Ընդդիմ երեւանիստուուն ճառըն մէջ Սերեբրիանու անուումբ գիտէ յիշտառակ կը այս ճառը եւ ի մէջ կը բերէ ընդարձակ հատուած մը. «Զորդէ առաւելացնուն Սերեբրիանու ասէր զ-էսուցուու նվազապէն ի մեծուն նութեան Փրկչին բանի⁵. Անշարչարելին առէ չարչարի չարչարելիան, ոչ ընդ ոյնս կարիք ենուս որ ի մերն աանլիցին: այլ որ զհատարակաց ընութեամբ պատեալ էն, եւ այլն, հումանուէ Սերեբր. էջ 12 «Քանզի ենուս ընդ չարչարանաւք անշարչարելին չարչարելիան, ոչ

¹ Pitra, Ibid. t. II, p. 226—235 և t. IV, p. 381. «Հայ մատուր գերմաներէն Փարմանան և Achelis, Hippolytus Werke, I, 2, Leipzig, 1867, էջ 211—227.

² Migne, P. gr. In quadriduanum Lazarum II, էջ ուր ուրագացօն Աձագոր էջ 62, 776—778, և առաջ Բարդեհու, Patrologie, Freiburg in Br. 1910.

³ «Die Glaubwürdigkeit dieser Überlieferung bleibt noch zu untersuchen.» Բարդեհու, Gesch. der altkirchlichen Literatur, Bd. II, 1908, էջ 536.

⁴ Ա. Եղերէնան, Գրաւ. Հայ-լատ. 1827, էջ 16, Գրաւ. Հայ. 1830, էջ 81.

⁵ Օնեցոյ այս մահացրանթեան հնաւելով Ա. Գերեն Սերեբր. ճառը կը կայ ի անորենութիւն Փրկչին, Գրաւ. Հայ. էջ 8:

⁶ Օնցիստան իմաստասէր նու ընդդիմ երեւանագրուած պատարին հաւ իւնիսացաւ, Ամենա. 1816, էջ 92, 94: